

ПРИРОДА ІМПРОВІЗАЦІЙНОГО ТВОРЕННЯ ТЕКСТІВ НАРОДНИХ ДУМ (лінгвістичний аспект)

Тетяна Беценко
УДК 398.87:81'42

У статті розглянуто природу мовних структур, їхню властивість слугувати імпровізаційному відтворенню героїчного епосу. Увагу зосереджено на загальному аналізі мовних одиниць — текстово-образних універсалій, що забезпечують збереження цілісності тексту, його впізнаваність, а також сприяють здійсненню ефективності фольклорної комунікації.

Ключові слова: імпровізація, мова думи, текстово-образні універсалії.

The article considers the nature of linguistic structures and their ability to serve as an improvisational recreation of a heroic epic in the course of live folklore communications.

Keywords: improvisation, the language of duma, textual-image universal.

Українські народні думи в період їхнього активного живого народного побутування — це не абсолютно стабільні, закостенілі тексти, які, подібно до пісні, щоразу, у процесі живої фольклорної комунікації, відтворювалися в сталому вигляді, відповідно до певного зразка. Численні висновки дослідників героїчного епосу (В. Шелест, М. Підгорбунський, С. Грица, М. Дмитренко, М. Стратілат й ін.) доводять, що думи — відповідно до специфіки виникнення, побутування та взагалі існування жанру — зародилися в усномовному народному середовищі (імовірно, козацькому), цим же шляхом і поширювалися. Водночас особливими були способи запам'ятовування текстів означеного жанру, а відтак — і їхнього словесно-образного відтворення (з урахуванням умов фольклорної комунікації та учасників цієї комунікації: комунікантів — сліпих кобзарів — виконавців дум, які поширювали в народі культуру козацької доби (адресантів)), і добровільних ситуативних слухачів ((представників народних мас) — адресатів).

Докладне вивчення музикознавчих, фольклористичних, літературознавчих джерел, особистий досвід роботи з текстами дум є підставою прийняти й визнати факт, що думовий епос майже не піддавався точному запам'ятовуванню. Великий обсяг тексту, його складність не створювали можливості для їхньої точної фіксації в пам'яті виконавців.

Одним з феноменальних явищ дум як творів народного мистецтва вважають і їхній імпровізаційно-відтворювальний характер. Цю ознаку М. Дмитренко виокремлює з-поміж інших характерологічних особливостей думового епосу, подаючи дефініцію жанру: «Думи

виконують, як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло — речитативом...» [5, с. 44]. Імпровізація (латин. — «несподіваний») — «різновид творчості, який здійснюється швидко, безпосередньо, без попередньої підготовки шляхом фіксації вільного потоку асоціацій» [7, с. 418], «характерна специфіка виконання творів усної народної словесності, які зберігаються у пам'яті виконавців і кожен раз у процесі відтворення в рамках своєї традиційної жанрової форми, залежно від індивідуальних особливостей виконавця, зазнають різного ступеня змін» [12, с. 161]. У результаті виникають численні варіанти тексту фольклорного твору в процесі усного побутування при збереженні його основного змісту.

Між актами виконання фольклорний твір зберігається в пам'яті співця; озвучуючись, текст щоразу ніби народжувався заново (умовно).

Імпровізація значною мірою характерна для великих за обсягом епічних творів: казок, легенд, переказів, притч, а також дум.

Постає питання: «Що необхідно співцеві (оповідачу) для того, щоб імпровізувати?» Окрім знання та дотримання специфіки жанру загалом, законів римування, метрики, образів, мотивів, архітекtonіки твору і способів їх реалізації, обов'язково потрібно володіти й дотримуватися правил використання мовного матеріалу, зокрема поєднання фольклорних сегментів тексту [7, с. 418]. Імпровізація передбачає знання поетичної мови фольклору (як жанру, так й окремих текстів). Імпровізуючи, виконавець «активізує» в пам'яті (тобто відбирає) не окремі слова, а мовні структури (конструкції) — формули (по-іншому — текстово-образні універса-

лії), які є викінченими формами, комбінує їх і створює цілісне висловлювання.

За В. Жирмунським, «співак виконує не зачнений текст, він імпровізує, у крайньому випадку частково, дотримуючись певного сценарію, у якому постійними є, окрім послідовних епізодів і ситуацій, насамперед традиційні загальні місця...». Звичайно, подібна імпровізація можлива лише в межах певної, міцно сформованої традиції — не тільки сюжетів, мотивів і образів, але й постійних стилістичних формул, епітетів, порівнянь, фразеологічних зворотів і т. ін., якими поет-імпровізатор користується як свого роду мовою. Тільки цим поєднанням традиції та імпровізації [...] можна пояснити вражаючу пам'ять багатьох визначних оповідачів... Мовиться не про пасивне запам'ятовування, а про особливу творчу пам'ять, яка в процесі виконання заново відтворює і створює знайомий співакові зміст (сценарій) поеми» [цит. за: 10, с. 147].

Звичайно, міра (ступінь) імпровізації залежить від творчого таланту оповідача. Відзначаючи, що імпровізація є однією з характеристичних ознак фольклору, дослідники вказують на брак розвідок у цьому напрямі: «Але все ж поки що мало уваги приділялося механізму імпровізаційної техніки і способам її виявлення, враховуючи взаємодію слова і музики» [4, с. 228].

Отже, для імпровізування (у розгляданому випадку — дум) необхідною умовою було володіння певними конструкціями, знання яких забезпечувало вільне відтворення (творення) тексту героїчного епосу. Із цього приводу музикознавець А. Іваницький зауважив: «Імпровізація — суттєва риса дум. Кобзар запам'ятовує не слово в слово, а здебільшого смислові віхи сюжету, які потім “наживляє” в процесі виконання. Це не значить, що співак створює текст думи кожного разу заново: він користується готовими фольклорними образами, блоками слів, епічною лексикою тощо, які містяться в його пам'яті. При цьому його творча свобода залишається досить значною: дума ніколи не повторюється буквально» [6, с. 137].

Імпровізація передбачає виникнення та використання мовних «заготовок» у фольклорно-поетичному дискурсі. Засвоєння таких «заготовок» зумовлювало при потребі їхнє автоматичне відтворення в процесі фольклорної комунікації

(виконавець «творив» — імпровізовано відтворював — з деякими видозмінами — коливаннями — фольклорний текст). Імпровізування було можливе тому, що існували певні правила, художні канони побудови (конструювання) фольклорних жанрів. Такими правилами і прийомами є мовні закони конструювання фольклорного тексту, реалізація яких очевидна на прикладі існування повторюваних різноструктурних мовних одиниць, що в літературознавчих (а почасти і в мовознавчих) фольклористичних працях дістали назву «формули». На наш погляд, цей термін дещо не конкретизований як для лінгвістики. Якнайточніше мовну специфіку (механізм творення і функціонування) повторюваних структур, використовуваних для імпровізації дум (також інших фольклорних творів) відображає термін «текстово-образна універсалія».

Термін «текстово-образна універсалія», порівняно з терміном «формула» (останній трактують по-різному: як структурні частини твору (Г. Мальцев), як загальні місця — стійкі повтори компонентів словесного матеріалу (опорних тем, образних стереотипів, постійних епітетів й інших тропів (Т. Івахненко), як групу слів, що регулярно використовують у тих самих метричних умовах для вираження встановленої суттєвої ідеї (М. Перрі), як універсальну властивість поетичної мови усної поезії (М. Кумахов й ін.)) — конкретніший, точніший, оскільки містить такий зміст: «загальна назва стійкого вислову; модель побудови, фрази-кліше». Він об'єднує різнорівневі стійкі повторювані мовні одиниці, водночас передбачає їхнє розміщення, установлення ієрархічного підпорядкування, визначення побудови, семантики, поетичних функцій у текстовому континуумі.

Текстово-образна універсалія становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах — повторюваних мікро- і макроодиницях думового тексту. Залежно від текстової функції, це поняття співвідноситься не тільки з формулою, але й із символом, концептом, моделлю, текстовою нормою.

Так, взаємонакладаються поняття текстово-образної універсалії та формули щодо атрибутивних текстово-образних універсалій (*сироземля, білі руки*), субстантивних (*батькомати, Килия-город*), вербальних текстово-образних універсалій, зокрема складних форм

(*бере-хапає, квилити-проквиляти*) і складених (*шитити, шанувати, поважати; шукати та питати*), адвербіальних (*рано-пораненько, тяжко-важко, тяжко і важко*).

Також термін «формула» стосовно текстово-образної універсалії використовуємо: а) коли маємо на увазі модель її побудови, б) коли структура (мікроодиниця) становить стійкий словесний комплекс, «застиглу», незмінну форму висловлення. Отже, у текстово-образній універсалії поєднано поняття «формула» і лінгвістичне тлумачення її структури. Текстово-образні універсалії засвідчені на рівні слова, словосполучення, речення й притаманні творам окремого жанру.

Текстово-образна універсалія — це мовна модель, співвіднесена з відповідним значенням. Наприклад, модель «прикметник + іменник» означає предмет і його ознаку; модель «іменник у непрямих відмінках + дієслово» становить назву предмета, до якого (на який) спрямована дія, і т. ін.

Значення текстово-образної універсалії мотивоване семантикою компонентів. Воно тяжіє до багатовимірності, притаманної їй потенційно як одиниці мови і водночас одиниці художнього (фольклорного) тексту, зорієнтованого на образність, на переосмислення (додаткове прирощення смислів), символізацію.

Ускладнений різновид текстово-образної універсалії формується як розгортання її іншими елементами, взаємопов'язаними між собою. Наприклад, атрибутивна текстово-образна універсалія розгортається за рахунок уведення означального компонента: *рубані рани — рубані та стріляні рани, рубані широкі рани; ранні зорі — ранні і вечірні зорі*. Адвербіальна текстово-образна універсалія *до отця, до матері* входить здебільшого до вербальної текстово-образної універсалії *до отця, до матері прибувати; до отця, до матері доїжджати* та ін.

Серед епічних текстово-образних універсалій розрізняємо мікро- і макроструктури.

Мікроструктури — мінімальні одиниці (сполуки), які не підлягають подальшому членуванню; це словосполучення, складні слова й прийменниково-іменникові форми та утворені на їхній основі ускладнені варіанти текстово-образних універсалій у межах речення (адвербіальні, вербальні текстово-образні універсалії).

Макроструктури — текстові одиниці, співвідносні з реченням (предикативні текстово-образні універсалії), фігури думки, стилістичні фігури — звороти і синтаксичні побудови, які посилюють естетичний вплив мови; фігури паралелізму й періоди, стилістично-композиційні текстово-образні універсалії.

Текстово-образні універсалії співвіднесені з поняттям «фольклоризм». В одних випадках вони збігаються (епітетні структури), в інших — окремі фольклоризми використані для побудови текстово-образних мікроструктур (адвербіальні текстово-образні універсалії) і макроструктур (фігури паралелізму, періодів тощо). Їх об'єднують такі риси, як стереотипність, канонізованість, повторюваність. І фольклоризми, й епічні текстово-образні універсалії як елементи фольклорних текстів становлять фольклорну картину світу. В одній мікро- й макроструктурі текстово-образних універсалій можуть бути одиниці, співвіднесені з поняттями «міфологема» й «концепт».

З фольклоризмами текстово-образну універсалію об'єднують такі ознаки, як стереотипність, канонізованість.

Отже, ознаки текстово-образних універсалій: повторюваність у тексті (текстах); відтворюваність у відносно сталому компонентному складі; семантична цілісність, що зближує їх із фразеологізованими одиницями мови.

Основні функції текстово-образних універсалій — це слугувати засобами побудови, запам'ятовування, імпровізаційного відтворення епічних творів. Відповідні структури є одиницями, за допомогою яких відбувається усномовне спілкування; вони виконують функцію актуалізаторів специфічної фольклорної комунікації. Складні слова, сурядні або підрядні сполучення слів (*батько-мати, хліб-сіль, дрібний мак*), речення, які беруть участь у текстовій організації думового епосу, визначають: а) стильову лінію аналізованих творів, б) концентрацію тематично-подієвого й емоційно-образного змісту, в) розгортання сюжету (указують на «рух» сюжету за допомогою відповідних компонентів).

Нами запропоновано класифікацію текстово-образних універсалій, яка відображає різноманітну специфіку означених структур.

Таблиця 1
Класифікація текстово-образних універсалій

Логіко-граматична структура	Стилістична функція		Тематично-подієва семантика		Стилістично-композиційні функції		Структура		Походження		Кількісний склад					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
мікроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	багатокомпонентні
																чотирикомпонентні
																трикомпонентні
																двокомпонентні
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	однокомпонентні
																власне думового походження
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	загальнофольклорного походження
																макроструктури
мікроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	ускладнені
																проті (елементарні)
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	кінцівки
																зачини
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	антропономи
																з просторовою семантикою
																із часовою семантикою
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	паралелізми
																періоди
																евфемістичні
																синекдохічні
																метонімічні
																перифрастичні
																тавтологічні
епітетні																
мікроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	предикативні
																вербальні
																адвербіальні
																субстативні
макроструктури	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	агрибутивні
																агрибутивні

Отже, для імпровізаційного відтворення тексту думи необхідною умовою було знання набору одиниць, характерних для цього тексту. За такими одиницями (конструкціями) здійснювалася впізнаваність тексту: вони слугували маркерами текстової організації кожної (окремо взятої) думи. Нижче наводимо приклади мовно-структурних одиниць (деякі зі всього корпусу текстово-образних структур), що виступають характерними конструкціями, за якими здійснюється впізнаваність думи: *дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка* («Маруся Богуславка»), *на козакові шапка-бирка — / Зверху дірка, / Травою пошита, / Вітром підбита* («Козак Голота»), *із города із Трапезонта* («Самійло Кішка»), *Олексій Попович, славний лицар і писар; отцевська-матчина молитва зо дна моря викликає* («Олексій Попович»), *у християнській города підвезіте; до лісів, до байраків доїждати; брат найменший, піший-піхотинець; буде за нами турецька-бусурменська велика погоня вставати* («Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі»), *дуки-сребраники; опанчина рогожовая, / Поясина хмельовая* («Козак нетяга Фесько Ганжа Андйбер»), *Коли той буде пісок на білому камені зі ходжати, / Синім цвітом процвітати, [...] / Тоді, сестро, я буду до тебе в гості перебувати* («Сестра і брат»), *ручками-пучками / А хліб-сіль роздробляла; бідна вдова / А тее зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами проливає* («Бідна вдова і три сини»), *королівські листи прочитати; за віру християнську одностайно стати; королівські листи до рук добре отдавав; віру свою християнську у поругу вічні часи не продати* («Хмельницький та Барабаш»).

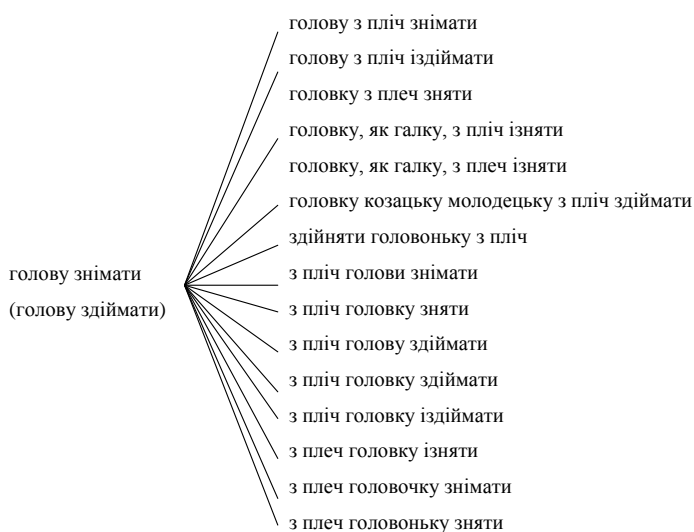
Текстово-образна універсалія як конструктивна текстова одиниця, як оперативна одиниця мовної пам'яті — незакостеніла, незмінна структура. Це певний каркас — схема (з урахуванням тематично-подієвих, архітектонічних та інших нюансів), що дозволяє творчо використовувати наявний у мовній свідомості матеріал.

Існування варіантів дум у першу чергу зумовлено існуванням варіантів слововираження.

Порівняймо, наприклад, варіанти текстово-образної універсалії *голову зняти* в різних варіантах думи «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» (цит. за виданням: Украинские народные думы. — М. : Наука, 1972. — 560 с.): *з пліч голову зняти* (I варіант), *з пліч головку здіймати* (III, IV варіанти), *головку, як галку, з пліч ізняти* (V варіант), *з пліч голови знімати* (VI варіант), *з пліч головку іздімати* (VII варіант), *здійняти головоньку з пліч* (VIII варіант), *голову з пліч ізнімати* (X варіант), *голову козацьку молодецьку з пліч здіймати* (X варіант), *голову здіймати* (XII варіант), *з пліч голову здіймати* (XIII варіант), *з пліч головку здіймати* (XIV варіант), *з плеч головоньку зняти* (XV варіант), *головку з плеч зняти, голову та й од плеч одрубати* (XVI варіант), *з плеч головку ізняти* (XVII варіант), *голову з пліч знімати* (XVIII варіант).

Видозміни текстово-образної універсалії відбуваються на внутрішньому і зовнішньому рівнях: на внутрішньому — за рахунок фонетичних, словотвірних варіантів слів; на зовнішньому — за рахунок ускладнення текстово-образної універсалії іншими компонентами, також за рахунок зміни порядку їхнього розміщення.

Схематично це можна зобразити так:

Таким чином, переконуємося, що імпровізування — складний багатоступінчатий процес, що передбачає запам'ятовування, утримання в пам'яті й оперування вихідним матеріалом у процесі його творчої реалізації (з видозмінами, варіаціями тощо) відповідно до умов фольклорної комунікації. Імпровізація можлива тоді, коли виконавець насамперед досконало володіє мовним матеріалом.

Відомо, що характерною структурно-композиційною особливістю текстової організації дум є періоди (уступи, тиради) — макроструктури, що об'єднують кілька рядків; тиради вирізняються тематично-змістовою, семантичною структурою — інтонаційною та емоційно-експресивною цілісністю. Такі міні-текстові фрагменти (блоки) можна звести до одного семантичного показника, як-от: «біда»: *Одно — безвіддя, а друге — безхліб'я, А третє — буйний вітер в полі повіває, / Бідного козака з ніг валяє* [13, с. 164], *Одно — безхліб'я, А друге — безвіддя, / А третє — безздоров'я* [13, с. 186]; «велика відстань»: *Вгору — високо / в землю — глибоко, / в чужу сторону, До родини — вже й далеко* [13, с. 339], *вгору — високо, а в землю — глибоко, / із чужої сторони до роду — далеко* [13, с. 344]; «ніколи»: *Коли буде жовтий пісок на білому камені зіходити, / О Петрі ріки замерзати, / Об Різді в лузі калина синім цвітом процвітати, / Хрещатим барвінком густі ряди устилати, — / То тоді буду я, сестро, у ваш дом гостем прибувати!* [13, с. 324].

Отже, запам'ятовування (утримання в пам'яті) текстового матеріалу, окрім того, що здійснювалося за допомогою конструкцій як своєрідних індикаторів (маркерів) думового тексту, обов'язково схематизовано проектувалося у свідомості мовця на ієрархічну підпорядкованість (тобто ідентифікувалося з входженням у структуру більш складну; при цьому засвоювалася різнорівнева специфіка взаємозалежності

і ваємопідпорядкування мовних одиниць у цілісності).

Феноменальною особливістю дум вважаємо побудову їхньої текстової канви з мікроодиниць, що є органічними складовими макроодиниць. У результаті автоматично і плавно вивершується (формується) естетично маркована макроструктура: стилістична (період, паралелізм) і стилістично-композиційна (архітектонічна). Наприклад:

білий камінь (атрибутивна ТООУ)

↓

на білому камені (адвербіальна ТООУ)

↓

посяти на білому камені (вербальна ТООУ)

↓

А візьми, сестро, жовтого піску

Та посій на білому камені... (предикативна ТООУ)

↓

А візьми, сестро, жовтого піску

Та посій на білому камені,

Та вставай раненько,

Та поливай частенько.

Ранніми і вечірними зорями

Та все своїми дрібними сльозами!

То як будуть, сестро, о Петру ріки замерзати,

А об Різді калина в лузі білим цвітом процвітати,

А об Василію ягоди зржати,

Жовтий пісок на білому камені сходжати

Та синім цвітом процвітати,

Хрещатим барвінком камінь устилати, —

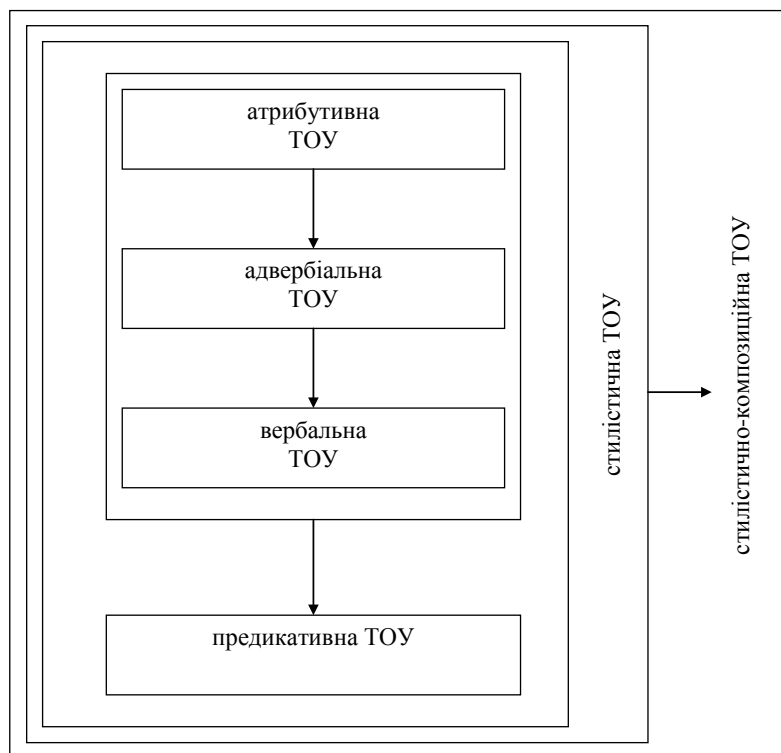
То тоді я буду до вас, сестро, в гості прибувати!

(стилістична ТООУ — період)

↓

стилістично-композиційна (міні-фрагмент тексту)

Взаємозв'язок (взаємозалежність, ваємопідпорядкування) атрибутивної текстово-образної універсалії схематично можна зобразити так:

Текстово-образні універсалії є і образно-змістовими сегментами висловлювання:

*Ой у святую неділеньку рано-пораненьку
Не синії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Когда три брати із города Азова,
З турецької-бусурменської
Великої неволі утікали*
[8, с. 68].

Мікроструктури (*у святую неділеньку, рано-пораненьку, синії тумани, чорнії хмари, дрібнії дощі, три брати, з города Азова* та ін.) — атрибутивні, адвербіальні, вербальні — слугують творенню предикативних текстово-образних універсалій (*не буйнії вітри повівали; не чорнії хмари наступали; не дрібнії дощі накрапали; три брати утікали* та ін.), що загалом формують макроструктуру — предикативну текстово-образну універсалію, яка поєднує ознаки періоду і паралелізму.

Текстово-образна універсалія — мікроодиниця (структура неускладненого типу), яка також може передбачати сегментацію у чистому полі — *у полі; отцевський хліб-сіль — хліб-*

сіль; у зелені байраки вїжджати — у зелені байраки + вїжджати тощо. Такі властивості текстово-образних універсалій цілком зумовлені властивостями мовних одиниць узагалі — між собою поєднуються для побудови висловлювання.

Для того щоб імпровізувати, митцеві потрібно було осмислити (зрозуміти, пізнати, усвідомити) граматику жанру — засвоїти домінуючі в стильовому відношенні лексико-синтаксичні конструкції, за допомогою яких — способом «зчеплення», «ланцюгового нанизання», взаємопідпорядкування — він імпровізовано, проте в межах жанру, відтворював свій варіант тексту думи.

Мова (зокрема граматична система кожної етнічної мови) засвідчує у своєму складі наявність базових конструкцій (моделей), за допомогою яких утворюється численна кількість похідних. Стосовно української мови — це, зокрема, конструкції-моделі «прикметник + іменник» («означення + означуване»; предмет і його ознака): *у думках — дрібні сльози, дрібний мак, червоні чобіточки, біле тіло, біла рука, білі ніжки, червона китайка, рання зоря, свята неділя, бідна вдова, бідний козак, темна ніч, ясне сонце, чисте поле, зелені байраки, ту-*

рецька земля; «іменник + іменник» (предмет + предмет): у думках — *річка Самарка, город Козлов, город Азов, Дунай-ріка, Азов-город, Кефа-город, стрілки-яничарки, срібло-золото, хліб-сіль, отець-мати, срібло та золото, хліб та сіль, отець та мати*; «прислівник + дієслово» (дії і обставини, що характеризують (визначають дії)): *гірко плакати, гірко плакати-ридати; жалібно квилити, жалібно квилити-проквильяти*; «дієслово + дієслово» («дієслово + дієслово + дієслово»): *штити-шанувати, думати-гадати, клясти-проклинати, лаяти і проклинати, почитати і поважати; штити, шанувати і поважати*; «іменні частини мови + дієслово» (дії та предмети, на які (до яких) спрямовані дії): *до города Козлова прибувати; молитви сотворяти; у отця-матері прощення брати; у степи в'їжджати; до теренів, до байраків прибувати; до города Січі прибувати; до отця, до матері, до роду прибувати; до Осаул-могили прибувати*; «числівник + іменник» (предмети і їх кількість): *три братики, три пучки тернини, двоє кайданів, три рази*.

Це — найпростіші (базові) моделі. На їхній основі формуються ускладнені різновиди. Наприклад: *плакати-ридати: гірко плакати-ридати — гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати; гірко сльозами плакати-ридати тощо*; *хліб-сіль: хліб-сіль уживати — хліб-сіль з упокоєм уживати — хліб-сіль з упокоєм вічний час уживати та ін.*

Унікальна властивість мовних конструкцій мати універсальний характер на всіх рівнях («прилаштуватися») — це плавно видозмінювати свої синтаксичні функції в реченні (висловлюванні). Наприклад, здатність атрибутивної конструкції реалізуватися у функції: *адвербіальної із семантикою місця (у християнські городи підвезти; визволь, Боже, на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений), часу (ранньою зорею, у святую неділеньку, ночної доби), способу дії (білим лебедоньком перепливи, ясним соколоньком перелети, малим-невеликим перепелоньком перебіжи) тощо.*

Запам'ятовування базових жанрових конструкцій (і їхнього лексичного наповнення) створювало умови для оперування ними в процесі імпровізації. При цьому мовні механізми людської психіки (механізми мовотворення тексту, що є вродженими здібностями, властивостями) дозволяли виконавцеві варіювати (відповідно до потреб ритмо-мелодійної побудови висловлювання) форму конструкцій: *плакати-ридати — плакати і ридати; плакати та ридати і т. ін.; хліб-сіль — хліб да сіль, за хліб, за сіль.*

Кількість мовних (граматичних) моделей, які слугують основою творення граматичної системи в цілому, — обмежена. Кількість похідних утворень — необмежена. Урахування лексичного компонента таких синтаксичних структур дає змогу помітити їхню жанрову співвіднесеність (якщо мовиться про тексти фольклору): місце розгортання дій і подій у ліричних піснях (*коло млина, біля криниці, коло порога, на порозі, у хаті, на печі, коло броду*); у думках (*у городі Козлові, у лузі у Базавлузі, на славній Україні, у Вінниці на границі, у річки Самарки, у криниці Салтанки*); у казках (*у деякому царстві, у деякому государстві; у дрімучому лісі*); у заговляннях (*на острові-окіяні, у болота*).

Унікальною властивістю текстово-образних універсалій як мовних структур є їхня здатність водночас бути граматичною структурою, тематично-подієвою, стилістично-композиційною (архітектонічною), стилістичною (художньо-образною), кількісно-компонентною, жанровою одиницею. Названі показники в конкретному текстовому вияві актуалізуються одночасно, у цілісності.

Активний пошук відповіді на питання: «У чому полягає специфіка імпровізаційного творення (відтворення) текстів народних дум?» — став результатом усвідомлення (на основі наукових дослідів), що основним засобом у цьому процесі фольклорної комунікації виступає, звичайно, мова. Усумовний характер творення та поширення дум за участю кобзарів (сліпих музик) переконливо засвідчує, що

словесний компонент є провідним в організації текстової структури дум. Він (словесний компонент) проектується на рівень конструкцій з відповідним лексичним наповненням. Володіння такими конструкціями, уміле оперування в процесі фольклорної комунікації — це свідчення майстерності (таленту) виконавця.

Загалом думи щодо умов побутування та збереження — особливий жанр фольклору. Однак потрібно зауважити, що імпровізований характер мовної репрезентації епічних текстів був характерний і для творів давніших — билин, а також інших різновидів епосу. У всіх випадках запам'ятовування і відтворення тексту здійснювалося за допомогою конструкцій (текстово-образних універсалій) (це підтверджують численні дослідження, присвячені вивченню мови і стильової манери виконавців билин).

З'ясування специфіки імпровізаційного творення/відтворення епічних фольклорних жанрів дозволяє нам по-новому осмислити специфіку та призначення самої мови як універсальної знакової системи, як системи систем, що засвідчує свою універсальність на різних рівнях, у різних функціональних виявах, у різних умовах (способах, прийомах) реалізації. Отже, мова — поліуніверсальна (так само, як і поліфункціональна). Поліуніверсальність мови (її граматичних одиниць — структур (конструкцій) моделей) — факт, що свідчить про наявність базового матеріалу, який становить основу структури мови і водночас забезпечує конкретну реалізацію (стильову, жанрову) цих структур (тобто вибірковість) відповідно до сфери функціонування.

1. *Беценко Т.* Мова думового епосу : словник епітетів, складних слів, тавтологічних і плеонастичних структур, географічних найменувань і релігійних понять. — Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. — 400 с.

2. *Беценко Т.* Мова думового епосу : структура, семантика, функції : [монографія]. — Суми : Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. — 108 с.

3. *Грица С. Й.* Мелос української народної епіки. — К. : Наукова думка, 1979. — 247 с.

4. *Грица С. И.* Украинская песенная эпика. — М. : Советский композитор, 1990. — 262 с.

Знання базового мовного матеріалу — синтаксичних структур (граматичного матеріалу з урахуванням лексичного компонента) — дозволяє мовцеві ефективно ним оперувати; засвідчує рівень володіння як мовою загалом, так і репрезентує рівень володіння стильовими нормами (наприклад, нормами офіційно-ділового стилю, наукового; у нашому випадку — фольклорно-жанровими нормами мови дум).

Мова — універсальна знакова система. Універсальними є і її підсистеми. Універсальність підсистем виявляється в тому, що вони взаємопов'язані, взаємозумовлені поліфункціональні: вичерпна (обмежена) кількість знаків і моделей, засвідчених у межах мови як системи (підсистеми), породжує безкінечну множину конкретних їх реалізацій; окрім того, існує відбір знаків і їхніх поєднань у межах певної стильової сфери (стильового семіозису), у якому ці знаки (водночас і знаки-конструкти — макрознаки) слугують стильовими маркерами.

Феномен фольклорної імпровізації (на прикладі мови дум) дозволяє пізнати ще одну особливість мовної (мовленнєвої (лінгвальної), психоментальної) діяльності людини: здатність (властивість) запам'ятовувати конструкції, структури — схеми, моделі як базовий матеріал для творення (і відтворення) макроконструкта в цілісності, з дотриманням канону, традиції тощо. Загалом імпровізація фольклорних текстів — це спосіб індивідуальної (виконавської) реалізації традиційного колективного національно-культурно-мовного досвіду за допомогою різноаспектних та різнорівневих способів і прийомів.

5. *Дмитренко М.* Жанрова специфіка українських народних дум // Дивослово. — 2008. — № 9. — С. 40–44.

6. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К. : Музична Україна, 1990. — 335 с.

7. Літературознавча енциклопедія / Автор-укладач Ковалів Ю. І. — К. : Академія, 2007. — Т. І.

8. Народні думи: [зб. / упоряд., пер., прим. С. Мишанича]. — К. : Дніпро, 1986. — 173 с.

9. *Підгорбунський М.* Кобзарі та бандуристи в Україні // Київська старовина. — 2003. — № 4. — С. 170–175.

10. Путилов Б. Н. Эпическое сказительство: типология и этническая специфика / Б. Н. Путилов. – М. : Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 295 с.

11. Стратілат А. Думи в контексті вищевказаних традицій українського кобзарства // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 124–130.

12. Українська фольклористика : словник-довідник. – Т. : Підручники і посібники, 2008. – 448 с.

13. Украинские народные думы / ответ. ред. серии А. А. Петросян; Изд. подгот. Б. П. Кирдан;

ответ. ред. тома В. М. Гацак. – М. : Наука, 1972. – 560 с. – (Серия «Эпос народов СССР»).

14. Українські народні думи : в 5 т. / [упорядкув. : Дмитренко М. К., Грица С. Й., Довженок Г. В., пер. Дмитренко М. К., Грица С. Й.; ст., ком., прим. Довженок Г. В., Ясенчук А. Ю., Шевчук Т. М. та ін.; за заг. ред. Дмитренко М. К., Грица С. Й.; від. ред. Скрипник Г. А.]. – К. : ІМФЕ НАН України, 2009. – Т. I : Думи раннього козацького періоду. – 2009. – 856 с.

15. Шелест В. Думи – козацький епос // Київська старовина. – 1993. – № 6.

РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОЛЯДНО-НОВОРІЧНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ГОМЕЛЬЩИНИ (на матеріалі фольклору Добруського і Ветківського районів)

Валентина Новак

УДК 398.332.4(476.2)

У статті розглядаються обряди, звичаї, прикмети, ігровий та пісенний фольклор різдвяно-новорічного календарно-обрядового циклу Гомельщини. На основі польових записів, зроблених автором у селах Добруського й Ветківського районів Гомельської області, аналізуються регіональна й локальна специфіка колядно-новорічної обрядовості на тлі білоруської загальноетнічної традиції.

Ключові слова: зимова календарно-обрядова поезія, Коляди, колядування, ритуальний діалог.

The article is concerned with the rites, customs, omens, playing and song folklore of the Homelshchyna Christmas and New Year calendar ceremonial cycle. Based on the field records which were carried out by the author in the villages of Dobrush and Vietkiv Districts of Homel Region, she analyses the regional and local specificity of the Christmas and New Year ceremonial rites against the background of the whole Bielorussian ethnical tradition.

Keywords: winter calendar ceremonial poetry, Koliady, carol-singing, ritual conversation.

Білоруський фольклор різних регіонів країни є діалектичним поєднанням загальнонаціональних рис і водночас неповторних регіональних особливостей. Це явище — існування (побутування) етнічного (загальнонаціонального) в багатоваріантній тематичній і регіональній різноманітності — одна з головних закономірностей світового фольклору. У локально-регіональній багатоманітності фольклорних явищ завжди можна побачити загальноетнічне. У фольклорному процесі індивідуальне, регіональне, локальне та загальнонародне діалектично взаємопов'язані так, що етнічне може бути в різних місцевих формах, що й створює мовний колорит. Оскільки загальнонаціональний фольклор побутує на локальному (регіональному) рівні, то об'єктивно його можна співвіднести з конкретним твором, який має багато варіантів.

Обряди, звичаї і пісні Добруського району становлять органічну частину фольклорно-

етнографічної спадщини білорусів. Безсумнівними з цього погляду є як факти збереження в місцевому фольклорі загальноетнічної основи, так і виявлення різнобічних локальних проявів жанрових форм. Окрім цього, як слушно зауважив К. П. Кабашников, урахуовуючи отримані В. І. Ялатовим результати дослідження у фольклорі східнослов'янських народів, «географічне становище Добруського району, який межує з Росією та Україною, сприяло формуванню деяких відмінних рис, які додають дещо нове в загальну скарбничку духовної культури білорусів. Двосторонні й тристоронні фольклорні взаємозв'язки, постійні контакти помітно збагатили творчість регіону, позитивно вплинули на те, що у фольклорі Добруського району й суміжних з ним районів Росії та України виникло чимало спільних рис» [1, с. 459].

У фольклорно-етнографічних експедиціях, що проходили на території Добруського ра-